

Leszek Wieczorek

Katedra Pedagogiki Społecznej
Wydział Pedagogiki i Psychologii
Uniwersytet Śląski w Katowicach

WYBRANE ASPEKTY PRAWNEGO PRZECIWDZIAŁANIA NARKOMANII DE LEGE LATA I DE LEGE FERENDA

Słowa kluczowe: środki prawne, narkomania, uzależnienie od narkotyków, przeciwdziałanie narkomanii

Streszczenie: W artykule przeprowadzona została analiza wybranych aspektów przeciwdziałania narkomanii w kontekście aktualnego stanu prawnego. Zostały również omówione wybrane propozycje zmian regulacji prawnych w tym zakresie w odniesieniu do teorii i praktyki działań profilaktycznych.

SOME ASPECTS OF LEGAL ACTION AGAINST DRUG ADDICTION: DE LEGE LATA AND DE LEGE FERENDA

Key words: **legal action, drug addiction, drug prevention, drug abuse prevention act**

Summary: In the article the author discussed some aspects of legal action against drug addiction in the context of present law regulations in Poland. They were also presented some proposals of changes in these regulations in relation to theory and practice of drug prevention activities.

Pojęcie profilaktyki (przeciwdziałania) uzależnień jest przedmiotem analizy wielu teoretyków i praktyków. Wśród polskich badaczy na uwagę zasługuje między innymi Zbigniew Gaś¹⁷⁷, który wyczerpująco opisuje nie tylko własne spojrzenie na problem profilaktyki, ale też dokonuje swoistej syntezy rozważań definicyjnych badaczy z różnych krajów. Za nim wskazać można, że P. O’Gorman określa profilaktykę jako „kombinację przepisów i strategii zmierzających do eliminowania

¹⁷⁷ Z. Gaś, *Profilaktyka uzależnień*, Warszawa 1993, s. 9 i n.

lub redukcji potencjalnych czynników predestynujących do rozwoju uzależnienia”. Takie rozumienie profilaktyki precyzują również S. M. Gold i B. Steward. Ich zdaniem profilaktyka to ciągły proces prowadzący zarówno do redukcji dostępności, jak i zapotrzebowania na środki odurzające przez koncentrację na trzech elementach:

- środkach odurzających;
- kosztach, czyli jednostkach lub grupach, ich szczególnej podatności na problemy związane z odurzaniem się oraz ich wiedzy i postawach, które wyznaczają używanie przez nich środków odurzających;
- środowisku, rozumianym jako miejsce lub kontekst, w którym następuje odurzanie się (instytucje, systemy, grupy społeczne wraz z ich normami i zasadami moralnymi).

Pomimo różnic w definiowaniu i praktycznej egzemplifikacji problematyki uzależnień zauważyć należy, że system prawny (konstrukcja norma prawnych) mających na celu przeciwdziałanie uzależnieniom zajmuje poczesne miejsce w tworzonych modelach działań profilaktycznych. Wśród nich natomiast (z przyczyn oczywistych) znaczące miejsce zajmuje problematyka przeciwdziałania narkomanii i aktualnie obowiązująca ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii¹⁷⁸. Ze względu na ramy objętościowe niniejszego artykułu zrezygnowano z prezentacji tego aktu prawnego, gdyż obowiązuje on już stosunkowo długo i został w zasadzie w literaturze przedmiotu wystarczająco opracowany. Omówiono go jedynie w niezbędnym zakresie w kontekście analizy wybranych proponowanych zmian obowiązującego stanu prawnego. Warto natomiast skupić się na propozycjach modyfikacji aktualnych regulacji prawnych. Z taką inicjatywą wystąpił Minister Zdrowia przedstawiając 4 stycznia 2005 roku projekt „nowej” ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii.¹⁷⁹ Jak czytamy w uzasadnieniu do tegoż podstawowym powodem opracowania projektu jest konieczność dostosowania prawa krajowego do prawodawstwa Unii Europejskiej. Z takim twierdzeniem w zasadzie można się zgodzić. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że proponowana regulacja prawna zawiera również rozstrzygnięcia licznych kwestii do tego czasu regulowanych odmiennie, do których jednak prawo wspólnotowe się nie odnosi (w które nie ingeruje).

Jedną z budzących dyskusję propozycji zmian dotyczy art. 48 (kto, wbrew przepisom ustawy, posiada środki odurzające lub substancje psychotropowe podlega karze) aktualnie obowiązującej ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii. Według Ministra Zdrowia „w wyniku zebranych opinii na temat funkcjonowania znowelizowanego w październiku 2000 roku art. 48, który w skutek nowelizacji stanowi, iż podlega karze sprawca, posiadający na własny użytek środki odurzające i substancje psychotropowe, podjęto inicjatywę zmiany tej regulacji, ponieważ nie przyczyniła się ona w okresie ostatnich czterech lat do ograniczenia konsumpcji narkotyków w Polsce. Regulacja ta nie osiągnęła także drugiego celu jaki przed nią stawiano, nie ograniczyła bowiem dostępności narkotyków co potwierdziły badania Instytutu Psychiatrii i Neurologii prowadzone w Warszawie. Konsumenci narkotyków są ostatnim ogniwem procesu dystrybucji środków odurzających i ze

¹⁷⁸ Ustawa z dnia 24 kwietnia 1997 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (tekst pierwotny: Dz. U. 1997 r. Nr 75 poz. 468, tekst jednolity: Dz. U. 2003 r. Nr 24 poz. 198 z późn. zm.).

¹⁷⁹ Pełny tekst projektu ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii – patrz www.mz.gov.pl

względu na konieczność działań wykrywczych, najmniej interesującym służby ochrony porządku. Rozszerzenie zakresu penalizacji prowadziło do rozproszenia sił służb zwalczających tę kategorię przestępczości, które powinny koncentrować swoje działania na organizatorach handlu. W związku z przytoczonymi opiniami zaproponowano stosowne zapisy art. 62 ust. 3 w brzmieniu „nie podlega karze sprawca występku ..., który posiada na własny użytek środki odurzające lub substancje psychotropowe w ilości nieznacznej”.

W proponowanej regulacji usunięto również niespójności terminologiczne i niekonsekwencje zawarte w dotychczas obowiązującej ustawie. I tak zastąpiono obecne sformułowanie „leczenie odwykowe” – nieznanie w terminologii ustawy – terminami „leczenie, rehabilitacja i readaptacja”. Proponowane uregulowanie daje możliwość rozszerzenia oddziaływania na użytkowników narkotyków zagrożonych uzależnieniem, którzy nie mogą do tej pory korzystać z działań edukacyjno-profilaktycznych lub profilaktyczno-terapeutycznych. Ci użytkownicy, którzy nie są uzależnieni w medycznym sensie tego terminu, mogą dzisiaj podlegać tylko karze w związku z art. 49 obecnie obowiązującej ustawy. Praktyczna realizacja tego przepisu wymaga stworzenia odpowiednich programów edukacyjno-profilaktycznych. Proponowane nowe brzmienie art. 73 (jeżeli osoba uzależniona, której zarzucono popełnienie przestępstwa pozostającego w związku z używaniem środków odurzających lub substancji psychotropowych zagrożonego karą nie przekraczającą 5 lat pozbawienia wolności, podda się leczeniu, rehabilitacji lub readaptacji, prokurator może zawiesić postępowanie przygotowawcze do czasu zakończenia leczenia) i dodane kolejne ustępy tego artykułu mają uregulować i usprawnić leczenie w okresie zawieszenia postępowania maksymalnie na dwa lata i stworzyć presję motywacyjną wobec sprawcy. Proponuje się także rozszerzyć zakres dopuszczalnego stosowania warunkowego umorzenia postępowania. Inaczej, nawet po pomyślnym ukończeniu leczenia nie można by postępowania warunkowo umorzyć, co przekreślałoby sens całej instytucji.

Art. 73 ust. 2 (przepis ust. 1 stosuje się odpowiednio do osoby nie będącej uzależnioną) odnosi się do zagrożonych uzależnieniem, co stanowi rozszerzenie zakresu oddziaływania na użytkowników narkotyków, daje im możliwość skorzystania z udziału w odpowiednim programie edukacyjno-profilaktycznym, lub profilaktyczno-terapeutycznym. Osoby, które nie są uzależnione według dzisiejszych regulacji mogą podlegać tylko karze. W art. 73 ust. 5 rozstrzygnięto kwestię dotychczas nie regulowaną przez przepisy a dotyczącą możliwości podjęcia zawieszono postępowania, jeżeli podejrzany uchyla się od poddania leczeniu, rehabilitacji lub readaptacji lub udziału w odpowiednim programie edukacyjno-profilaktycznym lub profilaktyczno-terapeutycznym. Art. 74 wprowadza nowy przepis, który przewiduje, że uregulowania art. 73 mogą być stosowane także w postępowaniu sądowym do chwili jego zamknięcia. W obecnie obowiązującej regulacji ustawowej jest to niemożliwe. Art. 75 wprowadza nowy przepis regulujący kwestię udzielenia przerwy w wykonywaniu kary pozbawienia wolności wobec osób uzależnionych skazanych za przestępstwa w związku z uzależnieniem. Umożliwienie takim osobom podejmowania leczenia poza zakładem karnym ma szereg zalet, dotyczy to tak czysto terapeutycznego punktu widzenia, jak również możliwości odciążenia w tym zakresie więziennictwa.

Nawiązując do art. 73 można stwierdzić, że obecne rozwiązania prawne i organizacyjne koncentrują się na problematyce uzależnienia i przestępczości. Obserwując scenę narkotykową w Polsce wyraźnie widzimy, że dominującym problemem jest obecnie szkodliwe używanie substancji psychoaktywnych przez szerokie grupy społeczne bez cech uzależnienia – które rozwija się tylko wśród małej części użytkowników substancji psychoaktywnych. Wprowadzenie do ustawy proponowanych zapisów nie naruszyłoby istoty obecnego prawa, ale pozwoliłoby na elastyczne reagowanie w przypadku tzw. użytkowników okazjonalnych.

To tylko niektóre propozycje zmian, które ze względu na możliwości edytorskie mogły znaleźć miejsce w niniejszym opracowaniu.

Dla oceny propozycji Ministra Zdrowia w zakresie przeciwdziałania narkomanii istotne znaczenie mają również wyniki konsultacji w tym zakresie. Poniżej omówione zostaną niektóre z uwag zgłoszonych w tym trybie.

Główny Inspektor Sanitarny zwraca między innymi uwagę na fakt, że od 18 sierpnia 2005 r. wejdzie w życie rozporządzenie Rady (WE) Nr 111/2005 z dnia 22 grudnia 2004 r. określające zasady nadzorowania handlu prekursorami narkotyków pomiędzy Wspólnotą a państwami trzecimi, które zastąpi rozporządzenie 3677/90 i które zgodnie ze swoim tytułem stanie się jednym z kluczowych aktów prawnych obowiązujących w tym zakresie w krajach Unii Europejskiej. Z uwagi na powyższe podkreśla, że należy bezwzględnie wprowadzić je do treści projektowanej ustawy.

Krajowe Biuro do Spraw Przeciwdziałania Narkomanii między innymi sugeruje wprowadzenie w art. 4 pkt 20 zgodnej z WHO definicji rehabilitacji określanej jako proces, w którym osoba z zaburzeniami psychicznymi spowodowanymi przez przyjmowanie środków odurzających lub substancji psychotropowych osiąga optymalny stan zdrowia, funkcjonowanie psychiczne i społeczne. W art. 6 ust. 3 pkt 7 proponuje się brzmienie „udział w opracowaniu standardów organizacyjnych i merytorycznych w zakresie profilaktyki uzależnień oraz leczenia i rehabilitacji osób uzależnionych”. Taki zapis prowadzi do rezygnacji z ustalenia standardów „readaptacji” jako zadania Krajowego Biura. Ponadto, w obecnym projekcie zamieniono „readaptację” na „reintegrację” w rozumieniu przepisów ustawy o zatrudnieniu socjalnym. Ustalanie standardów w tym zakresie nie powinno należeć do kompetencji resortu zdrowia.

Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu zgłosiło natomiast między innymi zastrzeżenia, że proponowane w art. 62 ust. 3 zniesienie przez sąd karnania za posiadanie nieznacznej ilości narkotyków przeznaczonych na własny użytek nie znajduje merytorycznego uzasadnienia. Ministerstwo to podnosi, iż z badań epidemiologicznych ESPAD wynika, że nie nastąpił dramatyczny wzrost liczby dzieci i młodzieży zażywających narkotyki. Wprost przeciwnie, widoczne jest zahamowanie dynamiki i skali zjawiska narkomanii w Polsce. Podane wskaźniki stanowią więc dobrą prognozę na dalszy spadek ograniczania zjawiska narkomanii wśród dzieci i młodzieży. Można zatem stwierdzić, że dotychczasowe uregulowania prawne są bardzo skuteczną metodą ograniczania podaży środków odurzających a jednocześnie zniechęcają potencjalnych użytkowników.

Ministerstwo Gospodarki i Pracy zauważyło między innymi, że wadliwie ze względu na zasady poprawnej legislacji skonstruowano zapis art. 62 ust. 3 szczególnie w zakresie mającego zasadnicze znaczenie dla zwalczania przestępczości pojęcia niewielkiej ilości narkotyków, bez jednoczesnego precyzyjnego określenia o

jaką ilość chodzi. Utrzymanie tej propozycji wywołałoby szereg poważnych trudnień w procesie stosowania prawa.

Ministerstwo Sprawiedliwości proponuje natomiast między innymi w przepisie art. 4 pkt 26 (użyte w ustawie określenia oznaczają: ... uprawa maku lub konopi – uprawa maku lub konopi bez względu na powierzchnię) dodać sformułowanie „oraz w pojemnikach i na paletach umożliwiających ich wzrost, a także w pomieszczeniach zamkniętych”. Cytując za Słownikiem języka polskiego¹⁸⁰ uprawa to przygotowanie roli pod zasiew roślin, obejmujące szereg zabiegów uprawowych takich jak orka, bronowanie itp. Proponowane doprecyzowanie przepisu obejmuje więc także domowe sposoby uprawy roślin np. w doniczkach, skrzynkach, które w świetle zaprezentowanego znaczenia słowa „uprawa” de facto nie stanowią przedmiotu zainteresowania projektu ustawy.

Ponadto Ministerstwo to wskazuje między innymi na konieczność uzupełnienia wykazu środków odurzających o nasiona konopi. Materiał siewny w ilościach niezbędnych do uprawy roślin prowadzonych na podstawie zezwolenia, o którym jest mowa w art. 47 projektu jest reglamentowany (art. 46 ust. 3 projektu). Brak jest natomiast regulacji prawnej w przypadku posiadania nasion w niewielkiej ilości „na własne potrzeby”.

Zauważa również, że choć nie ulega zmianie treść art. 42 ustawy (art. 55 projektu ustawy) penalizującego przywóz z zagranicy, wywóz za granicę lub przywóz w tranzycie środków odurzających, substancji psychotropowych, mlecza makowego lub słomy makowej, to jednak należałoby się zastanowić nad zmianą redakcji przepisu, tak aby możliwe było pociągnięcie do odpowiedzialności karnej w Polsce obywatela polskiego, który przewozi przez granice innych państw (nie będących Państwami członkowskimi Unii Europejskiej) wymienione substancje i środki. W myśl bowiem wyroku Sądu Najwyższego (sygn. IV KKN 413/02) z dnia 1 sierpnia 2003 r. karalność przestępstwa stypizowanego w art. 42 ustawy z 1997 r. o przeciwdziałaniu narkomanii, przyjętego za podstawę skazania i wymiaru kary, w jego formie sprawczej polegającej na „przewozie w tranzycie” wymienionych powyżej środków dotyczyć może wyłącznie granicy i terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, a nie granic i terytorium innych państw. Wobec takiej wykładni przepisu dokonanej przez Sąd Najwyższy jedynym sposobem pociągnięcia do odpowiedzialności karnej obywateli polskich zajmujących się przemytem narkotyków przez granice innych państw niż Polska, było przedstawienie zarzutu posiadania narkotyków. Ta sama uwaga dotyczy przemytu prekursorów (art. 61 projektu ustawy).

Ministerstwo Sprawiedliwości wskazuje ponadto, że depenalizacja posiadania na własny użytek środków odurzających lub substancji psychotropowych w ilości nieznacznej przez każdą osobę, nawet nieuzależnioną od tych środków budzi wątpliwości. Zauważa, że powszechna depenalizacja posiadania nieznacznej ilości środków odurzających, nie tylko przekreśla możliwość prewencyjnych działań wobec posiadaczy – potencjalnych konsumentów, ale nawet stanowi swoistą zachętę do owego posiadania, jako przejawu zachowań w pewnych środowiskach. Pewnym ograniczeniem tej niekorzystnej tendencji mogłoby być zawężenie kręgu osób nie podlegających karze za posiadanie nieznacznej ilości środków – do osób

¹⁸⁰ *Słownik języka polskiego*, Tom III, Warszawa 1981, s. 611.

uzależnionych. Wariant ten, rozważany podczas ostatniej nowelizacji art. 48 cytowanej ustawy (skreślenie pkt. 4 tego artykułu), nie zyskał aprobaty z uzasadnieniem, że kryterium „uzależnienia” jako warunek niekaralności, jest nieostre, a dla potwierdzenia jego istnienia niezbędna jest przeważnie opinia właściwego biegłego, którego powołanie zwiększa koszty i wydłuża tok postępowania. Rozważenia wymaga więc, by legalizacja posiadania nie obejmowała środków szczególnie szkodliwych, których listę określałoby rozporządzenie ministra właściwego do spraw zdrowia, co w pewnym przynajmniej zakresie mogłoby zneutralizować skutki mogącego się nasilić procederu. Przepis art. 48 aktualnie obowiązującej ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii, penalizujący posiadanie środków odurzających i substancji psychotropowych z całą pewnością osłabił aktywność dilerów i w tym sensie jego znaczenie jest istotne. Z drugiej strony nie da się ukryć, że przepis ten prawdopodobnie w wielu przypadkach „uderzył rykoszetem” w osoby uzależnione od narkotyków, a więc w „konsumentów”. Nie można jednak zapominać o tym, że ustawa w obowiązującym kształcie daje sprawcy przestępstwa możliwość poddania się leczeniu odwykowemu zamiast odbywania przezeń kary pozbawienia wolności (art. 56 i 57 ustawy). Problem tkwi jedynie we właściwym odróżnieniu narkomanów od pełniących rolę dilerów lub narkomanów i jednocześnie dilerów (uwaga autora). Zaproponowane w tym zakresie zmiany w nowym projekcie ustawy są próbą powrotu do stanu sprzed 21 października 2000 r. Należy więc liczyć się z tym, że dilerzy ponownie będą mogli z łatwością dostawać się na teren szkół, z małymi ilościami narkotyków pod pozorem posiadania ich na własny użytek, gdzie bez obaw będą mogli je sprzedawać. Osoby zajmujące się profesjonalnie sprzedają narkotyków będą w każdym przypadku tłumaczyć się, że zatrzymane przy nich środki posiadają jedynie na własny użytek. Właściwszym byłoby, przy przyjęciu jedynie depenalizacji posiadania przez osoby uzależnione, danie sądom możliwości odstąpienia od wymierzenia kary i skierowania osoby uzależnionej na przymusowe leczenie.

Ministerstwo Sprawiedliwości zauważa ponadto, że całkowicie niezrozumiałe jest wprowadzenie przepisu art. 68 projektu. Proponowany przepis, pod względem treści jego dyspozycji, w całości mieści się w dyspozycji art. 53 ust. 1 projektu. Oba przepisy różnią się tylko sankcjami. Taka propozycja jest zapewne wynikiem błędu, albowiem ten sam czyn nie może być przestępstwem i wykroczeniem.

Ministerstwo to wskazuje także, że należałoby rozważyć uzupełnienie wykazu substancji psychotropowych, stanowiących załącznik do ustawy o „ketaminę”.¹⁸¹ Od szeregu lat odnotowuje się wzrost zainteresowania ketaminą w środowiskach młodzieży jako tzw. narkotyku rekreacyjnego, a jednocześnie jej działanie sprzyja stosowaniu go w celach przestępczych przez możliwość ułatwienia wykorzystania seksualnego i stąd niekiedy zaliczana jest w wielu krajach do kategorii tzw. „pigulek gwałtu”. Badania przeprowadzone przez Instytut Ekspertyz Sądowych im. dr Jana Sehna w Krakowie wskazują, że czynnikiem przesądzającym o jej stosowaniu w tych celach jest między innymi wywołanie stanu amnezji podczas zdarzenia i bezpośrednio po nim. Powoduje to, iż ofiary, którym podano ketaminę, nie są w

¹⁸¹ Ketamina – oznaczenie chemiczne 2-(2chlorofenylo)-2-(metyloamino)cykoheksan lub jego chlorowodurek. Ketamina jest substancją podobnie działającą do fenicyklidyny, ujętej już w wykazie substancji psychotropowych w grupie II-P.

stanie przedstawić wiarygodnych zeznań dotyczących przebiegu samego zdarzenia. W związku z tym należałoby rozważyć, czy również w naszym kraju nie należy ketaminy zaliczyć do grupy środków i substancji kontrolowanych.

Naczelna Izba Aptekarska uważa między innymi, że należy włączyć apteki i punkty apteczne do systemu przeciwdziałania narkomanii poprzez ustawowy obowiązek uwzględniania ich roli w realizacji zadań profilaktycznych, w szczególności w zakresie prowadzenia profilaktycznej działalności informacyjnej na temat niebezpieczeństw związanych ze stosowaniem środków odurzających oraz substancji psychotropowych. Zgłasza także postulat wprowadzenia dla producentów obowiązku sporządzania rozszerzonych ulotek do tych środków zawierających informacje o przyczynach oraz skutkach uzależnienia od narkotyków oraz innych materiałów informacyjnych na temat narkomanii, które mogłyby być udostępniane w aptekach i punktach aptecznych.

Polskie Towarzystwo Zapobiegania Narkomanii zwraca między innymi uwagę na następujące kwestie. Twierdzi, że powrót do niekaralności będzie oceniany jako przyzwolenie czy wręcz zachęta do posiadania narkotyków oraz spowoduje to znaczny wzrost liczby osób wchodzących w kontakt ze środkami uzależniającymi i osłabi motywację do utrzymania abstynencji. Jeśli jednak dojdzie do zmiany tego przepisu, to ustawodawca powinien ściśle określić tzw. nieznaczną ilość. Zwraca ponadto uwagę, że przepis art. 69 (kto wbrew przepisom ... prowadzi reklamę lub promuje produkt lub usługę, których nazwa, znak towarowy lub kształt graficzny kojarzą się z substancją psychotropową, środkiem odurzającym lub innym symbolem obiektywnie odnoszącym się do substancji psychotropowej lub środka odurzającego podlega karze ...) prawdopodobnie będzie przepisem martwym gdyż na rynku występuje bardzo dużo przedmiotów ozdobionych symbolami narkotykowymi (np. liściem marihuany, makówką) a w konsekwencji należałoby cofnąć zezwolenia wydane przez między innymi Instytut Żywienia i Żywności w 2004 r. na przykład na handel piwem z zawartością THC ozdobionego etykietą z liściem marihuany.

Pomimo licznych, wybiórczo tu zaprezentowanych uwag, wydaje się, że propozycja Ministra Zdrowia zasługuje na uwagę. Należy jednak bacznie przeanalizować proponowane zapisy z uwzględnieniem propozycji partnerów społecznych oraz administracji rządowej i samorządowej. W procesie legislacyjnym zasadniczą trudność stanowić będzie przyjęcie rozstrzygnięć dotyczących alternatywy karać czy nie za „posiadanie narkotyków na własne potrzeby”. Decyzje takie będą jednak ze wszech miar fundamentalne, gdyż stanowić będą rozstrzygnięcie co do prowadzonej (miejmy nadzieję) konsekwentnej i długofalowej polityki w zakresie przeciwdziałania narkomanii.

BIBLIOGRAFIA:

- Gaś Z., *Profilaktyka uzależnień*, Warszawa 1993.
Projekt Ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii z dnia 4 stycznia 2005 r. (www.mz.gov.pl)
Słownik języka polskiego, tom III, Warszawa 1981.
Ustawa z dnia 24 kwietnia 1997 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (tekst pierwotny: Dz. U. 1997 r. Nr 75 poz. 468, tekst jednolity: Dz. U. 2003 r. Nr 24 poz. 198 z późn. zm.).